

24. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde boyut sıfatlarının dağılımıŞirvan KALSIN¹**APA:** Kalsın, Ş. (2023). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde boyut sıfatlarının dağılımı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 396-409. DOI: 10.29000/rumelide.1285851**Öz**

Tüm dillerin söz varlığında sıfatlar önemli bir yere sahiptirler. Sıfatların kullanım sıklıkları ve geçirmiş oldukları değişimler salt dilsel değil dil-kültür değişimi açısından da önemli veriler sunabilir. Bu çalışmada sıfat sınıflamalarında boyut sıfatları içinde değerlendirilen sözcüklerin Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki karşılıkları olan *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*, *keñ/keñrü/keñe*, *kısga*, *uzun*, *kalın*, *yinçge*, *yuwka* sıfatlarının dönem eserlerindeki sıklıkları ve kurdukları sıfat öbekleri incelenmiştir. Dönem metinlerinden tanıklanan örneklerde, boyut sıfatı olarak değerlendirilen *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*, *keñ*, *tar*, *kalın*, *uzun*, *kısga* sözcüklerinin ölçü anlam içeriği taşımada, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, nitelediği adın anlamsal içeriğinin belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin *ulug kadgu*, *ulug söz*, *uzun umınc*, *bedük iş* örneklerindeki sıfatlar boyut özelliklerini kaybedip imgesel bir anlam kazanmışken; *ulug taş*, *ulug çanak*, *uzun ton*, *bedük sarāy* örneklerinde ise düz anlamsal özelliklerini korumuşlardır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde boyut sıfatlarının Harezmi Türkçesine kıyasla daha fazla imgesel, soyut anlam taşıdığı görülmektedir. Bunda Karahanlı döneminin en hacimli eseri olan Kutadgu Bilig'in manzum bir eser olması etkili olmuş olabilir. Bilindiği üzere manzum formdaki metinlerde metaforlarla kurulan imgesel anlatımlar öne çıkar.

Anahtar kelimeler: Boyut sıfatları, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi**Distribution of dimensional adjectives in Karakhanid and Khwarezm Turkish texts****Abstract**

Adjectives have an important place in the vocabulary of all languages. The frequency of use of adjectives and the changes they have undergone can provide important data not only in terms of linguistic but also in terms of language-culture change. In this study, the frequency of the adjectives of *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*, *keñ/keñrü/keñe*, *kısga*, *uzun*, *kalın*, *yinçge*, *yuwka*, which are the equivalents of the words evaluated in the dimensional adjectives in the adjective classifications in Karahanlı and Khwarezm Turkish, in the works of the period and the adjective phrases they form were examined. In the examples witnessed from the texts of the period, it is seen that the semantic content of the name it describes is the determining factor in the dimension, measure meaning content of the words *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*, *keñ/keñrü/keñe*, *kısga*, *uzun*, *kalın*, *yinçge*, *yuwka* which are considered as dimension adjectives. For example, while it lost its dimension feature and gained an imaginary meaning in examples of great anxiety (*ulug kadgu*) and big word (*ulug söz*), it did not lose its literal meaning in examples of large stone (*ulug taş*) and large bowl (*ulug çanak*). It is seen that dimensional adjectives in Karakhanid Turkish texts have more imaginary and abstract meanings

¹ Doç. Dr., Çağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Mersin, Türkiye), klsirvan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0340-9106 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 26.03.2023 kabul tarihi: 20.04.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1285851]

compared to Khwarezm Turkish. Undoubtedly, the fact that Kutadgu Bilig, the most voluminous work of the Karakhanid period, was a poetic work was influential in this.

Keywords: Dimensional adjectives, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish

Giriş

Sıfatlar alanyazımında adlardan önce gelerek onların nasıl olduklarını gösteren, onları çeşitli yönlerden belirten, niteleyen sözcükler olarak değerlendirilirler² (Ergin, 1999; Korkmaz, 2009; Aksan 2020; Banguoğlu 2007). Türkçede sıfat olarak kabul edilen sözcükler isim ve zarf olarak da kullanılabilirler. Niteleme anlamsal ölçütleri ve sözdizimsel özellikler sıfatları isimlerden ve zarflardan kolaylıkla ayırt etmemizi sağlar.

Farklı anlamlar taşıyan bağımsız birimlerin birleşim ile yeni bir sözcük oluşturma süreci olarak tanımlanan bileştirmede (Uzun, 2006, s.40; Bloomfield, 1935: 227, 233; Bauer, 2001: 695, aktaran Turan, 2012, s. 168) sıfatlar, sıfat+ad, ad+sıfat, sıfat+sıfat ve sıfat+fiil bileşimleriyle yeni sözcük oluşumuna katkı sağlarlar.³

Açık küme sözcükleri içinde değerlendirilen ve bağımsız bir sözcük sınıfı olan sıfatların sınıflandırılmasıyla ilgili Türkçe için yapılan çalışmalar daha çok niteleme ve belirtme sıfatları genel sınıflaması üzerinden yapılmıştır. Kononov yalnız sıfatlar için varlık ve nesnelere belirgin niteliklerine, renklerine, yüzölçümü veya zaman niteliği taşımasına, fiziksel görünüşlerine, duyu organlarıyla anlaşılabilir özelliklerine göre beşli bir sınıflandırma yapmıştır (2001, s. 136). Ergin, sıfatları nitelik ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayırmış ve nitelik sıfatlarını kendi içinde bir nitelik bildirdiği için ayrıca sınıflandırmaya gerek duymamıştır (1999, s. 225). Korkmaz ise işlevlerine göre “nitelik ve belirtme sıfatları” olarak ikiye ayırdığı sıfatları kendi içinde göstermiş olduğu niteleyici özellikleri dikkate alarak oldukça ayrıntılı bir sınıflandırmayla incelemiştir (2003, s. 361-369). Niteleme sıfatlarını Özünlü, ölçü ya da büyüklük sıfatları, yaş bildiren sıfatlar, nitelik bildiren sıfatlar, biçim, şekil bildiren sıfatlar, renk sıfatları, durum ve yer bildiren sıfatlar olmak üzere altıya (1978, s. 179-182); Yılmaz ise anlamsal içerikleri bakımından duyulara, algılara dayalı niteleme sıfatları ve bilince, sezgiye dayalı niteleme sıfatları olmak üzere ikiye ayırmıştır (2004, s. 69-71)⁴

Johanson sıfatların türünü belirlemede *nasıl* ve *ne çeşit* sorusunun önemli bir ölçüt olduğunu söyler. Bu sorular bir sıfatla veya adla ifade edilen cevapları ortaya çıkardığı için sıfatların türünü tespit için kullanılabilir anlamsal bir testtir (2004, s.6). Johanson’a göre belirli anlamsal kategorilerin sözcükleri, sıfat türüyle yakından bağlantılıdır. Bunlar çekirdek anlamsal kategoriler olan boyut (‘büyük’, ‘küçük’, ‘uzun’, ‘yüksek’, ‘geniş’, ‘derin’ vb.), yaş (‘yeni’, ‘genç’, ‘yaşlı’ vb.), değer (‘iyi’, ‘kötü’ vb.), renk (‘siyah’, ‘beyaz’, ‘kırmızı’ vb.) ve ikincil anlamsal türler olan fiziksel özellik ve hız ifadelerini kapsar (2004, s.6).

Dixon, tüm dillerin ayırt edilebilir isim ve fiil sınıfları olduğu gibi ayırt edilebilir sıfat sınıfları da olduğunu söyler. Bu bağlamda farklı dil ailesinden 20 dili ve bu dillerin sıfat anlamını nasıl ifade

2 Lyons (1977) ve Quirk (1985) gibi araştırmacılar tarafından yüklem olarak kullanılan sıfatlar örnek gösterilerek geleneksel sayılabilecek bu tanımlamanın sorgulanabilir olduğu görüşü öne sürülmüştür.

3 ad+ad (başköşe); sıfat+ad (büyük anne); eylem + ad (küstümotu); ad+sıfat (süt beyaz); sıfat + sıfat: (yorgun argın); ad+eylem (ateşkes); sıfat+eylem (karabasan); eylem+eylem (biçerdöver) yapılarında görüldüğü gibi bazen aynı bazen de farklı sözcük sınıfından gelen bileşenler yeni sözcükler oluşturmaktadır (Turan, 2012, s. 168).

4 Türkçede sıfatların sınıflandırması ile ilgili diğer görüşler ve sınıflandırma yöntemleri için Yılmaz, 2011, s. 181-182’ye bakılabilir.

ettiklerini incelediği çalışmasında sıfatların anlam içeriklerinin büyük ölçüde sabit olduğunu bunların evrensel anlam ulamları olduğunu belirtmiştir. Bundan hareketle sıfatlar için yedi sıfat sınıfından söz eder. Bunları

1. Boyut (Dimension): *büyük-küçük, uzun-kısa, geniş-dar, zayıf-şişman*
2. Fizikî özellikler (Physical Property): *sert-yumuşak, ağır-hafif, engebeli-düz*
3. Renk (Color) : *siyah-beyaz, kırmızı*
4. İnsanî Eğilimler (Human Propensity): *kıskanç, mutlu, kibar, akıllı, cömert*
5. Yaş (Age): *yaşlı, genç*
6. Değer (Value): *iyi, kötü, harika, mükemmel*
7. Hız (Speed): *Hızlı, yavaş, çabuk*

olarak verir (1977, 2004, aktaran Akşehirli, 2015, s. 2).

Benzer bir sınıflandırmayı Givon (2001) da yapmıştır. Sıfatları anlambilimsel, sözdizimsel, ve biçim bilimsel açılardan değerlendiren Givon, anlambilimsel düzlemde ve somut ve durağan olanları (+) prototip sıfatlar; soyut ve durağan olmayanları (-) prototip sıfatlar olmak üzere iki başlıkta incelemiştir. Konumuz ile ilgili olan boyut sıfatları bu sınıflandırmada (+) prototip sıfatları içinde değerlendirilmiştir⁵ (aktaran Elmas, 2016, s. 26). Çalışmasında sıfat çiftlerinin karşıt anlamları üzerinde de duran Givon, olumlu sıfatların *varlık* ifade ettiğini dolayısıyla daha geniş anlam alanını kapsadığını olumsuz sıfatların ise *yokluk* anlamı ifade ettiğini ve kapsamının dar olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda boyut sıfatlarının olumlu ve olumsuz karşılıklarını şöyle verir: büyük (olumlu)/küçük (olumsuz); uzun (olumlu)/kısa (olumsuz); kalın (olumlu)/ince (olumsuz); yüksek(olumlu)/alçak (olumsuz); geniş(olumlu)/dar (olumsuz)... Olumlu sıfatlar kapsadıkları alanın geniş olması dolayısıyla genel bir anlam taşırlar, bu genel anlam da onları *belirsiz (unmarked)* yapar. Karşıtı olan olumsuz sıfatların anlam alanı dardır ve bu da onları *belirgin (marked)* kılar (aktaran Elmas, 2016, s. 16-17).

Sıfatlarla ilgili sınıflandırmaların nerdeyse tamamında boyut sıfatları ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Türkiye Türkçesi alanında konuyu farklı açılardan inceleyen makale, yüksek lisans ve doktora tezleri mevcuttur. Tarihî dönem Türk dili metinlerinde konunun incelenmesi ve verilerin ortaya konması boyut sıfatlarının bugünkü durumunu, geçirmiş olduğu değişim ve gelişimi kritik etmek açısından önemli olacaktır.

5 (+)Prototip Sıfatlar
a. Boyut (Size)
1. Genel boyut (General size): büyük-küçük (big-small)
2. Yatay uzantı (horizontal extension): geniş-dar (wide-narrow)
3. Kalınlık (thickness): kalın-ince (thick-thin)
4. Dikey Uzantı (vertical extension): uzun-kısa (tall-short)
5. Dikey yükseklik (vertical elevation): yüksek-alçak (high-low)
6. Uzunluk (length): uzun-kısa (long-short) (Givon 2001, aktaran Elmas, 2016, s. 26-27).

Yöntem

Bu çalışmada *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*⁶, *keñ/keñrü/keñe*, *kısga*, *uzun*, *kalın*, *yiñçe*, *yuwka* boyut sıfatlarının sıfat öbeği görevindeki kullanımları Karahanlı Türkçesi dönem eserlerinden Kutadgu Bilig (KB); Dîvānu Lugāti't- Türk (DLT), Atebetü'l-Hakayık (AH) ve Türkçe İlk Kuran Tercümesinden (KT); Harezmi Türkçesi için ise Kısasü'l-Enbiyā (KE), Mukaddimetü'l-Edeb (ME) ve Nehcü'l-Ferādis (NF), Muinü'l-Mürîd (MM) ve Miftahu'l-Adl'den (MA) taranarak verilecektir. Taramada Karahanlı Türkçesi için *Kendi Kendine Derlem Oluşturma Platformu* (<http://kkd.mersin.edu.tr/>) üzerinde yapılandırılan Karahanlı Türkçesi derleminden yararlanılmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde ise klasik tarama yapılmıştır. Örneklerin sıralamasında sıklık esas alınmıştır. Sık kullanımı olanlar italik yazı ile tek kullanımı olanlar normal yazı ile verilmiştir. Yalnızca aynı sayıdaki kullanımlar alfabetik dizilimdedir. Boyut sıfatlarının bu metinlerdeki sıklıkları; oluşturdukları soyut, somut anlam alanları ve dolayısıyla derecelendirme taşıyıp taşımadıkları değerlendirilmiştir.

Bulgular

Çalışmamızda alanyazınında boyut sıfatları içinde değerlendirilen *ulug*, *bedük*, *kiçig*, *yüksek*, *keñ/keñrü/keñe*, *kısga*, *uzun*, *kalın*, *yiñçe*, *yuwka* sıfatlarının Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki ulamsal dağılımı şöyledir.

Ulug: büyük, ulu, yüce, gelişkin, önemli, güçlü, üstün niteliği olan, niceliği çok olan

Karahanlı Türkçesi metinlerinde “büyük, ulu, yüce” anlamlarında kullanılan *ulug*, sıfat, zarf ve isim işlevleriyle 273 (+/-) yerde geçmektedir⁷.

Dönem eserlerinde büyük anlamındaki sıfat kullanımlarında, ölçü değeri taşıması nitelediği adın boyut düzleminde tanımlı bir sözcük olup olmamasıyla ilişkili olarak ya anlamını korumuş ya da imgesel bir nitelik kazanmıştır.

Aşağıda sıklığımız verdiğimiz örneklerden *ulug söz*, *ulug pend*, *ulug bilig* ve diğer benzer örneklerde ölçü değerini ve boyutsal özelliğini yitirmiştir. Buna karşın *ulug bodun*, *ulug tag*, *ulug ternek*, *ulug tersek* *ulug kend*, *ulug yol*, *ulug yük* örneklerinde ölçü anlamında kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

u. *bodun*(11) | u. *kün*(6) | u. *bilgi*(5) | u. *erdem*(4) | u. *ilçî*(4) | u. *iş*(3) | u. *söz*(4) | u. *yanut*(4) | u. *agır ul*(3) | *kın*(3) | u. *artıkluk*(2) | u. *bir bayat*(2) | u. *düşmānlık*(2) | u. *sawçı*(2) | u. *şerr* (2) | u. *tapug*(2) | u. *yazuk*(2) | u. *yük*(2) | u. *aş* | u. *ay* | u. *beg* | u. *bilge* | u. *cādūluk* | u. *menü el* | u. *emanet* | u. *fazl idisi* | u. *haber* | u. *kadgu* | u. *kend* | u. *kerîm* | u. *kişi* | u. *meyl kılmak* | u. *oğlak ay* | u. *pend* | u. *pend* | u. *pîr* | u. *sakınç* | u. *tag* | u. *Teñri* | u. *tersek* | u. *toy* | u. *yas* | u. *yazuklar* | u. *yol* | u. *yüksek*

ulugrak bodun | ulugrak derece

Ulug Talas | *Ulug Keygen* örneklerinde yer adlarıyla kalıplaşan *ulug'un* derecelendirme özelliğini koruduğunu görülmektedir.

6 *Alçak* sözcüğü dönem metinlerinde taranmış ancak hiçbir eserde *yüksek* karşılığı *alçak* anlamıyla yani boyut ifadesinde kullanıldığı tespit edilmemiştir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde “alçak gönüllü ,mütevazı” anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple değerlendirilmemiştir.

7 “big, great, physically, and metaphor, including such usages as grand (father)eldest (son)... it has been almost entirely displaced by böyük(bedük) in Az. And böyük Osm. “ (Clouston, 1972, s. 136).

Ulug'un Harezmi Türkçesindeki kullanımı Karahanlı Türkçesinin yaklaşık iki katıdır (425 (+/-)). Bunda aşağıda görüleceği üzere Harezmi döneminde *bedük/biyik/böyük* sözcüğünün kullanımının Karahanlı'ya göre azalması etkili olmuştur.

u. *ata*(19)|u. *taş*(14)| u. *yaşlıg*(11)|u. *yazuk*(11)| u. *but*(6) |u. *sahābalar*(5) |u. *tag*(5)|u. 'ālim(4)|u. *beg*(4)|u. *cādū*(4)|u. *iş*(4)|u. *mülk* (4)|u. *savāb*(4)u. 'ulemālar(4)|u. *at*(3)|u. *karındaş*(3)|u. *og(u)l*(3) |u. *belā*(2)|u. *çerig*(2) |u. *daraht*(2)|u. *düşmān*(2) |u. 'imārat(2) | u. *kabile*(2) | u. *kişi*(2)|u. *kitāb*(2) | u. *kün*(2) |u. *melik*(2) |u. *şehir*(2)|u. *taht*(2) |u. *Taḡrı* (2)|u. 'ukūbat(2)|u. *yaş*(2) |u. 'alam | u. ana | u. ark | u. arkış |u. 'ayb |u. 'azāb | u. azamat |u. bahşiş |u. balta |u. başlar | u. başlıg | u. bedük yer | u. bıçak |u. bilgilig cādū | u. büstān |u. butak |u. çanak |u. çeriglig | u. eser |u. feriştelere |u. fesād |u. galaba |u. hānadān |u. hasret |u. hayr |u. hisārler |u. hurmetler | u. hürmetlig resul ata |u. hüsrān|u. mag | u. inçi | u. kebire |u. kın | u. kimerse | u. kol |u. kor | u. köşk | u. köz | u. kudrat | u. lutflar |u. ma'siyat |u. memleket | u. meşakkat | u. meydānlar |u. miḥman-dārlik |u. minnet |u. moynuzlu koçkar|u. muhal |u. mülklüg |u. 'nimetler | u. ot | u. rahmet |u. 'raiyyetler |u. sa'ādat | u. sarāy |u. semüz koy |u. sıfatlıg |u. sığır | u. söz |u. süñük | u. tā'at | u. tāt | u. tegirmen |u. teñiz |u. tevafüt | u. tilek |u. toy |u. ürün taş |u. yaşlıg hatun |u. yaşlıglar |u. yazuklug |u. yılan |u. zillet |u. ziyan

ulugrak *yazuk*(2)|ulugrak fil | ulugrak hil'at | ulugrak iş |ulugrak şākir | ulugrak üliş

Ulug'un +rAk derecelendirme eki ile genişlemiş *ulugrak* biçimi, *ulugrak fil* dışında imgesel bir kullanımdır. Yalnızca Harezmi'de görülen bu kullanımlarda boyut, ölçü işlevi nitelediği adlar dolayısıyla kaybolmuştur.

Harezmi Türkçesinde *ulug semüz koy*, *ulug sıtır*, *ulug yılan*; *ulug taş*, *ulug ürün taş*, *ulug çanak*, *ulug bıçak*; *ulug şehir*, *ulug kend*, *ulug köşk*, *ulug ark*, *ulug sarāy* gibi ölçü işlevindeki kullanımların Karahanlı Türkçesine oranla arttığı görülmektedir. Bunda *bedük* (~*biyik*~*böyük*) kullanımının azalması etkili olmuş olabilir.

Bedük/biyik/böyük: büyük, yüce, gelişmiş, değerli, önemli, niteliği çok olan, güçlü

Ulug sıfatına göre kullanımı sınırlı olan *bedük* sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinde 63(+/-) yerde tanıklanmıştır.

İlk örneklerini VIII. yy metinlerinde tanıkladığımız *bedük* için Clauson, “practically syn w. ulug, q.v. if there is any difference between the meanings of the two words, it is *bedük* was originally ‘physically big’ while *uluğ* was ‘great’ in a wider sense” sözleriyle *ulug ve bedük* sözcüklerinin eş anlamlı sözcükler olmalarına rağmen aralarında bir nüans olduğuna dikkat çekmiştir (1972, s. 302).

Clauson'un ifade ettiği anlam nüansını oluşturan duyuşsal ve fiziksel büyüklük farkının olduğu örnekler her iki dönemde de görülür ancak her ikisinin hem fiziksel hem de duyuşsal büyüklük ifadesi için kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Örneğin Karahanlı Türkçesi metinlerinde *ulug iş/bedük iş*; aynı şekilde *ulug beg/bedük beg* kullanımları vardır. Fiziksel büyüklük ifade eden *ulug tag*, *ulug yol*, *ulug kend* örnekleri de dikkat çeker. *Ulug* her iki dönemde de daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Bölüm sonundaki grafiklerde de görüleceği üzere nitelediği ad ve yaygın kullanımı dolayısıyla ölçü özelliği taşıdığı örneklerin oranı *bedük*'ten fazladır.

b. *iş*(6) | b. *tüp*(2) | b. bagırlıg er | b. beg | b. begler | b. belgü | b. bilgi | b. bir biçek | b. bolmuş er | b. bürk | b. gızāreler | b. karınlıg er | b. kişi | b. köller | b. til | b. yılan

Harezmi Türkçesi metinlerinde *bedük* (~*biyik*~*böyük*) sözcüğünün kullanımı Karahanlı Türkçesine göre sınırlıdır. Tanıklar KE, ME ve NF'den alınmıştır. MM ve MA'da *bedük* (*beyük/biyik/büyük* vb) sözcüğü geçmemektedir. Burada yaygın kullanım -fiziksel ve duyuşsal büyüklük ifadesi için- *ulug* yönündedir.

b. sarāylar |b. tag | ulug b. yer |biyik binalar |biyik yer |böyük yer

Kiçig: küçük, önemsiz, yaşı daha az olan, niceliği az olan, niteliği az olan

Karahanlı Türkçesinde 96 (+/-) yerde tanıklanan *kiçig*'in dağılımı şöyledir.

k. oğlan(6)|k. kur(3)| k. düşmān |k. ewler |k. hürmeti |k. öz |k. söz | Küçük Keygen (yer adı)

Harezmi Türkçesinde 60 (+/-) yerde geçmiştir.

k. yazuklar(3) |k. 'asā(2) |k. og(u)l(2)| k. arık | k. 'ayblar |k. bala | k. barmak | k. kabīla |k. kanat | k. kapug |k. nārasīda |k. oğlan |k. oğlanlıg tīşi |k. yaşlıg kız |k. yaşlıglar |k. yaşlıg yiğitler |k. yüzükçe |kiçigrek butak

Yüksek: yüksek, değerli, derece veya makam açısından üstün, normal değerlerin üzerinde

Karahanlı Türkçesinde 21 (+/-) yerde tanıklanan *yüksek* sözcüğünün sıfat olarak sıklık dağılımı şöyledir.

y. orun(2) |y. tag(2)| y. ulug(3) |y. berk | y. bütün işliğ|y. ediz | y. kalık | y. kökler | y. mesel | y. tōri | y. ükekler

Karahanlı Türkçesi döneminde *ediz* sözcüğü de *yüksek* anlamında kullanılmıştır. DLT'de *ediz yir* (I 55/5); "yüksek yer"; *ediz tag* (I 55/6) "geçit vermeyen dağ" ve KT'de *ediz yüksek ükekler* (26/46b2=4:78) "yüksek yüksek burçlar" örneklerinde geçmektedir.

DLT'de *yüksek* yer anlamına gelen *tiz* sözcüğü yüksekliğinden dolayı *tiz* adı verilen *Tarıg Art Tiz, Yetzen Tiz, Yiz Ewi Tiz* yazlık adlarında geçmektedir (DLT , 2020, s.398).

Harezmi Türkçesinde 26 yerde geçmektedir.

y. makam(2)|y. dereceler |y. isnād |y. kök |y. köşk |y. Tanrı |y. töpe |y. ün |y. yer

Keñ/keñrü/keñe: geniş, büyük, çok, yaygın

Karahanlı Türkçesinde *keñ* 34 yerde tanıklanmıştır. *Keñrü* (2) yalnızca KT'de; *kiñe* (4) ise Kutadgu Bilig'de geçmektedir.

k. elig |k. bedizliğ sarāy | k. dünyā |k. işliğ bilgen |k. köñül |k. közlüğ uragutlar |k. rahmetliğ hakīm |k. yorıklığ bodun |kiñrü yol

Harezmi Türkçesindeki örnekler KE ve NF'den tanıklanmıştır. *keñ* 26, *keñrü* ise 1 kez ve zarf (*keñrü ay-*) işlevinde geçmektedir.

k. eni |k. cihān |k. közlüğ |k. sahrā |k. teñiz |k. tüz yazı |k. yer

Tar: dar, sıkıntılı

Karahanlı Türkçesinde kullanımı 8 örnekte tanıklanmıştır.

t. etük |t. ew |t. kün

Harezmi Türkçesinde 12 yerde geçmektedir.

t. ag(ı)z |t. agızlıg |t. köñüllüg |t. lahid |tarrak yer

Kısg(k)a/kısa: kısa, süresi az olan

Karahanlı Türkçesinde 16 yerde *kısg(k)a* biçiminde geçmiştir. KB'de (8) ve KT'de (1) *kısa* biçimleri zarf işlevindedir.⁸

Kısga sözcüğü DLT'de yalnızca *Uygur yıgaç uzun kes temür kısga kes* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 69s.236) atasözü içinde geçmektedir. Kaşgarlı sözlüğünde boyut olarak kısayı ifade eden diğer sıfatları yeri geldikçe vermiştir. *Kırt* bunlardan biridir. Hem saç hem de ot için kullanılmıştır *kırt saç*, *kırt ot* (I 342/21-22). *Kısga kişi* sıfat tamlaması geçmez çünkü Kaşgarlı bunun için *çöküt kişi* (I 356/9) ifadesinin kullanıldığını söyler. Kısa elbise için kullanılan *kulak ton* (I 383/19); kısa boylu at için kullanılan *bulak at* (I 379/25) da verilen diğer örneklerdendir.

Clauson kır- fiilinden getirdiği *kırt*'ın aynı anlamıyla Kazan Tatarcasında yaşadığını belirtmiştir (1972, s. 648).

Karahanlı Türkçesinin diğer eserleri ve Harezmi Türkçesi eserlerinde DLT'de geçen bu kullanımlar tanıklanmamıştır.

DLT'de geçen *sünüş* “kısa mızrak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 495); *kaçut* “kısa mızrak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 153)ve *erneyü* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 69) “çok kısa boylu adam”, sözcükleri de kısa kavramını bünyesinde taşıyan sözcüklerdir.

k. bod |k . özlüg |k. saç |k . yaş |k. yaşlıg

Harezmi Türkçesinde 9 yerde tanıklanmıştır.

k. sūralar |k. söz|k. kafiyelü ş'ir|kısakacuk 'ömr

Uzun: uzun, çok

Karahanlı Türkçesinde 112 (+/-) yerde geçmektedir. Zarf işleviyle kullanımı sıfattan daha fazladır.

u. *yol*(5)| u. 'ömr(3)|u. *yaş*(3)|u. *yaşlıg*(3)|u. tünle |u. meñlüg |u. bodlug |u. yer |u. neñ

DLT'de *uzun* sıfatı için Kıpçak lehçesinde kullanıldığı aktarılan *suvuk kudruk* “katır kuyruğu gibi kılı az, uzun kuyruk. Ağaç ve benzerleri de aynıdır.” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 415) ve *tal bodlug* “uzun boylu, ince” kullanımları geçmektedir. Kaşgarlı çoğunlukla kıvrak cariyeler için kullanıldığını dalm

8 Boyut ifade eden sözcüklerin sıfat dışındaki kullanımları bu çalışmanın konusu olmadığı için bu ve bunun gibi kullanımlar örneklendirilmemiştir.

yumuşaklığına benzetilerek boyu ince uzun ve taze anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2020, s. 412). *Tal* “dal” sözcüğünün metaforik olarak kazandığı “ince, uzun boy” anlamı, KB’de *tal bod* (KB 1102); *bodı tal* (KB 2914) kullanımlarında geçmektedir. *suvuk kudruk* ve benzeri bir başka uzunluk ifadesi diğer metinlerde tanıklanmamıştır.

Harezmi Türkçesinde 63 yerde geçmektedir. Örneklerin yarısından fazlası KE’de geçmektedir.

u. *boylug*(10)|u. *yaş*(4) |u. *bodlug*(2) |u. *kün*(2) |u. ‘*ömr* (2) |u. *tün*(2) | u. *yığaç*(2) |u. ahsen kıssa |u. argamçı |u. bir kasır |u. eteglig terincek |u. hürmet |u. keçeler |u. künler|u. sakınç | u. tişlig | u. ton |u. umınç

Kalın: kalın, çok, kalabalık, yoğun, enli

Kalın sözcüğü tarihî metinlerde “çok, yoğun, kalabalık, kalın” anlamlarında kullanılmıştır. Clauson, *kalın* ile *yoğun* arasında nüans olduğuna dikkat çekmiş ve bu durumu *kahn*’ın karşıtı olarak *yuyka*’yı (*yuwka*), *yoğun*’un karşıtı olarak *yinçge*’yi vererek açıklamıştır (1972, s. 622).

KB’de 29 yerde (sıfat, zarf ve isim işleviyle) geçen kelimenin kullanımlarında “çok ve kalabalık” anlamları öne çıkmaktadır. KT’de geçtiği tek yerdeki *kalın barçın* “kalın ipek” kullanımıyla muhtemelen bu dönemdeki tek ölçü anlamındaki kullanımdır. Örneklerde görüleceği üzere *kalın* sözcüğü *yuyka* karşıtı anlamıyla değil benzetme yoluyla kazandığı “kalabalık, çok” anlamıyla yaygınlaşmıştır.

k. *bod*(4) |k. *sü* (3) |k. *aç böri/ler* (2) |k. *barçın* | k. baş |k. bulut |k. er |k.eren |k. halk |k. kaz |k. kaznak |k. (bu) kotu |k. köp kişiğ |k. köp kotoz |k. kulan |k. yat |k. yond

Karahanlı Türkçesinde *kalın* anlamına gelen bir başka kelime olan *yoğun*’un boyut sıfatı işleviyle kullanımı tanıklanmamıştır. KB’de bir yerde isim işlevinde geçmiştir. DLT’de de yalnızca anlamı verilmiştir. KT’de *yoğun bol-* biçiminde geçmiştir.

Harezmi dönemi metinlerinden NF’de 2, MA’da 1 yerde ve sıfat kullanımıyla tanıklanmıştır. KE, MM, ve ME’de *kalın* sözcüğü tanıklanmamıştır. KE’de *kalınlık* sözcüğünün geçmiş olması kullanımının olduğunu kanıtı olabilir.

k. *barçın* |k. çerig |k. ton

Kalın anlamında *yoğun*’un Harezmi Türkçesindeki kullanımı da *kalın* gibi sınırlıdır. MM, ME ve MA’da geçmeyen sözcük KE’de 3, NF’de ise 1 yerde geçmiştir. Bunlardan yalnızca *yoğun kişi* ve *yoğun süf* boyut sıfatı işlevindedir.

Yinçge(k)e: ince, duygu, düşünce ve davranış bakımından zarif, ayrıntılı

Karahanlı Türkçesi metinlerinde 21 kez geçmiştir. Sıfat işlevli kullanımlarında, *yinçge torku* ve *yinçge ip* dışındaki kullanımlarda imgesel anlamın öne çıktığı görülmektedir.

y. *sakınuk*(2) |y. *yol*(2) |y. *tapug*(2) |y. *kız* (2) |y. sakış |y. torku (1) |y. yip |y. kişi |y. sözler

Harezmi Türkçesinde 12 yerde geçen *yinçge* sıfat kullanımlarında, NF’deki *yinçge hisâb* dışında düz anlamda boyut ifadesi taşımaktadır.

y. bellig | y. bıkın | y. bıkınlu er | y. hisāb | y. yuwka tonlar

Yuwka: ince

Kaşgarlı'nın "her şeyin incesi" anlamını verdiği *yuwka'nın* ölçülebilir boyut sıfatı işlevinde kullanıldığı iki örnek tanıklanmıştır. Bunlardan biri DLT'de geçen *yuwka neḡ* diğeri KT'de geçen *yuwka barçın*.

KB'de yüklem öbeği işleviyle sıfat kullanımı *köḡli yuwka* yapılarında mevcuttur ancak bu çalışmanın kavram alanını önad durumundaki sıfatlar oluşturduğu için *köḡli yuwka* değerlendirmeye alınmamıştır.

y. neḡ |y. barçın

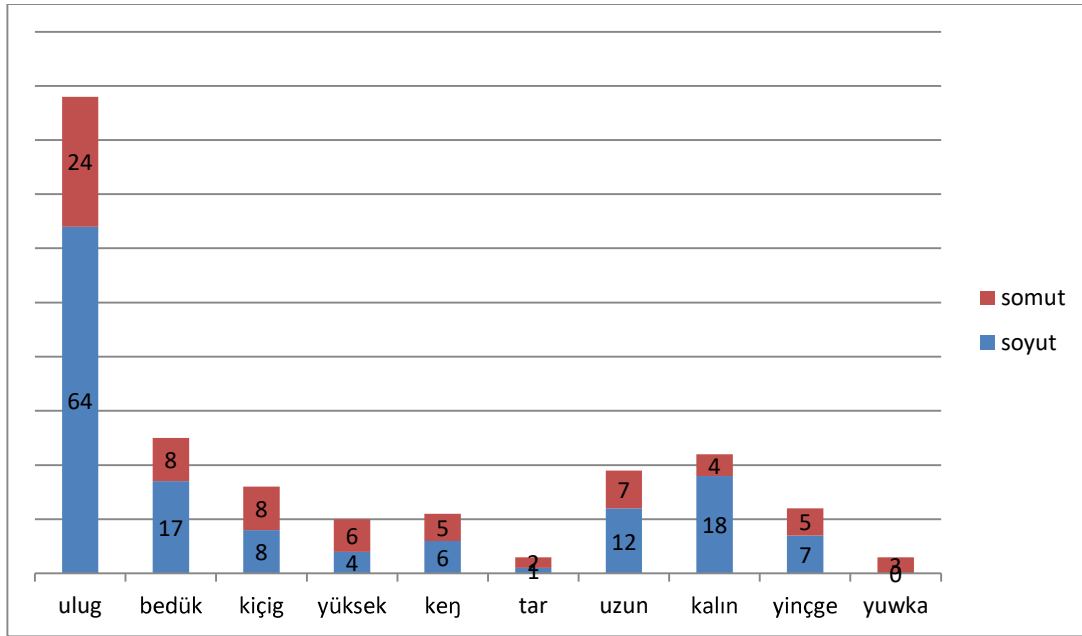
NF, MM, ve MA'da *yuwka~yufka* geçmemektedir. KE'de tek yerde *yinçke yuwka tonlar* örneğinde boyut ifade eden somut anlamlı bir sıfat olarak ME'de ise *yuwka kılmak* ve *yufkalamak* ve *yufkaltmak* biçimleri ile tanıklanmıştır.

Sonuç

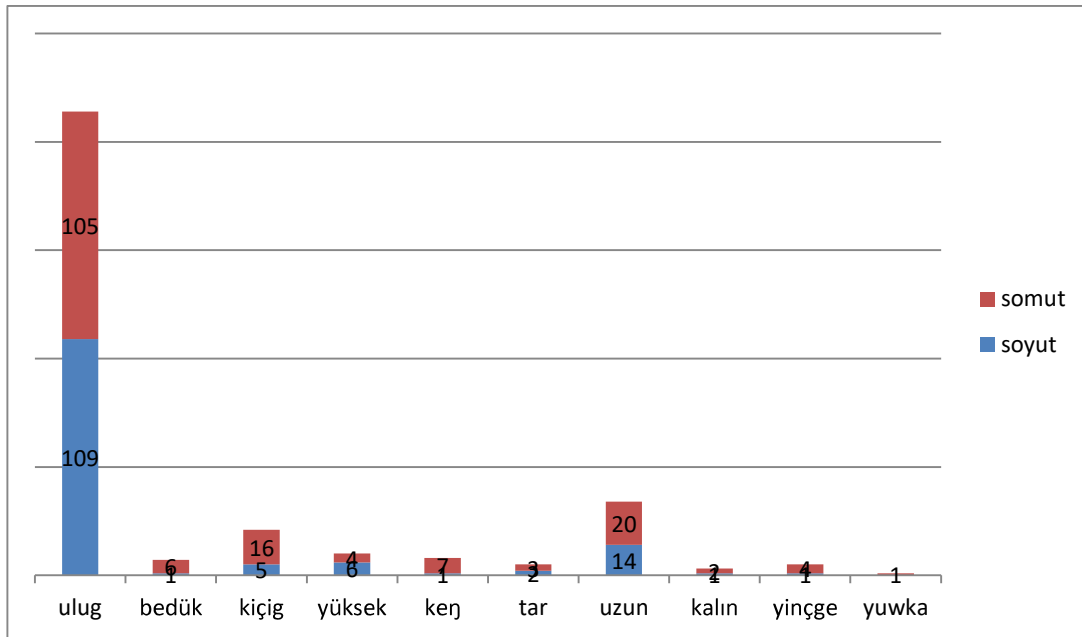
Diğer sözcük tarafından belirli özellikleri açısından sınıflanan, nitelenen veya sıralanan *baş sözcük*⁹ bileşiğin merkezini oluşturur (Uzun, 2006, s.40). Ana unsur da denen baş sözcük bütün dillerde kendisine bağımlı unsurlar ister. Baş sözcük ad olduğunda başka bir adı veya sıfatı kendisine bağımlı unsur olarak alabilir (Tallermann, 2005, s. 97). Bu bağlamda bağımlı unsurlar olarak değerlendirilen boyut sıfatlarının anlam alanlarının oluşmasında niteledikleri adların (baş sözcüğün) anlamsal içeriklerinin belirleyici olması anlamlıdır.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde boyut sıfatlarının soyut veya somut anlam alanını ifade etmesinde niteledikleri adlar belirleyici olmuştur. Örneğin *Yüksek* sözcüğü *sarāy* adını nitelediğinde temel anlamda ve ölçü niteliğindeyken *mesel* adını nitelediğinde temel anlamından uzaklaşmıştır. Aynı durum diğer boyut sıfatları için de söz konusudur.

9 Baş öge konumu öncelikli olarak isme aitken, niteleyici konumu da öncelikle sığata aittir. Bununla birlikte, bazı şartlar altında, adlar ve sıfatlar her iki boşluğu da doldurabilir (Johanson, 2004, s. 8 çev. Selma Arslan).

Şekil 1 Karahanlı Türkçesinde boyut sıfatlarının somut-soyut anlam alanları

Şekil 2 Harezmi Türkçesinde boyut sıfatlarının somut-soyut anlam alanları

Tablolarda da görüldüğü üzere boyut sıfatları Karahanlı Türkçesinde Harezmi Türkçesine oranla daha fazla imgesel, soyut anlam taşımaktadır. “Dilin kullanımında her birim bağlama, sözcüye, konuya göre, belli ilişkiler içinde, belli kavramları yansıtmakta bazen de yepyeni düşünce ve duyguların aktarıcısı olmaktadır (Aksan, 2020, s. 180). Karahanlı Türkçesi döneminin en hacimli eseri olan Kutadgu Bilig’in metaforik anlatımlarla kurulmuş manzum bir eser olması, soyut anlam alanının daha fazla olmasında

etkili olmuş olmalıdır. Bilindiği üzere manzum formdaki metinlerde metaforlarla kurulan imgesel anlatımlar öne çıkar.

Temel ve imgesel anlam bir sürerliğin iki ucunu temsil ettiği dolayısıyla aralarında belirli ilkelere dayalı bir fark olmadığı için bu iki anlam türünü birbirinden ayırmak çoğunlukla zor olmaktadır (Gibbs, 1994; Gibbs ve Colston, 2002; Ariel, 2002, aktaran Akkök- Lee, 2019, s.2). Radden (2012) bu sürerliğin temel anlam-metonomi-metafor ekseninde ortaya çıktığı görüşündedir (aktaran Akkök- Lee, 2019, s. 7).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi¹⁰ boyut sıfatlarının fiziksel boyut anlamından dereceli olarak imgesel anlama doğru gittiğini ve yeni yan anlamlar kazandığını sürerliğin son aşamasında ise ölçü anlamının kaybolduğu görmekteyiz. Örneklerin tamamını yukarıda verdiğimiz bu durumun anlam dağılımı açısından genel görünümü aşağıda verilmiştir.

Ulug sarāy→ulug kend→ulug bodun→ulug tapug→ulug pîr →ulug kişi→ulug sakınç...

Biyik bina→bedük köl→bedük yılan→bedük bağırılığ→bedük beg→bedük til→bedük bilgi...

Kiçig ew→kiçig oğlan→kiçig öz→kiçig söz→ kiçig ‘ayblar...

Yüksek orun→ yüksek makam→ yüksek Tanrı→yüksek ün

Keñ sarāy→kiñrü yol→keñ teniz →keñ közlüg→keñ işlig bilgen→keñ köñül...

Tar etük →tar ew→tar kün →tar köñüllüg...

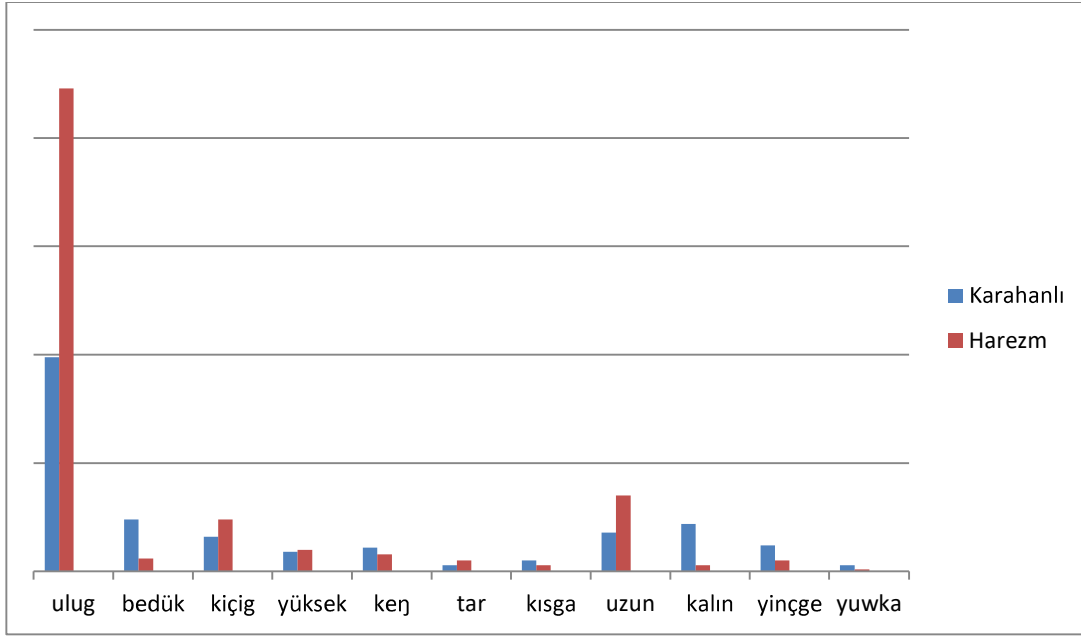
Kısga bod→ kısga sūralar→kısga yaş→kısga söz...

Uzun yol→uzun bodlug→uzun yıgaç→uzun 'ömr→uzun yaş→uzun umınç...

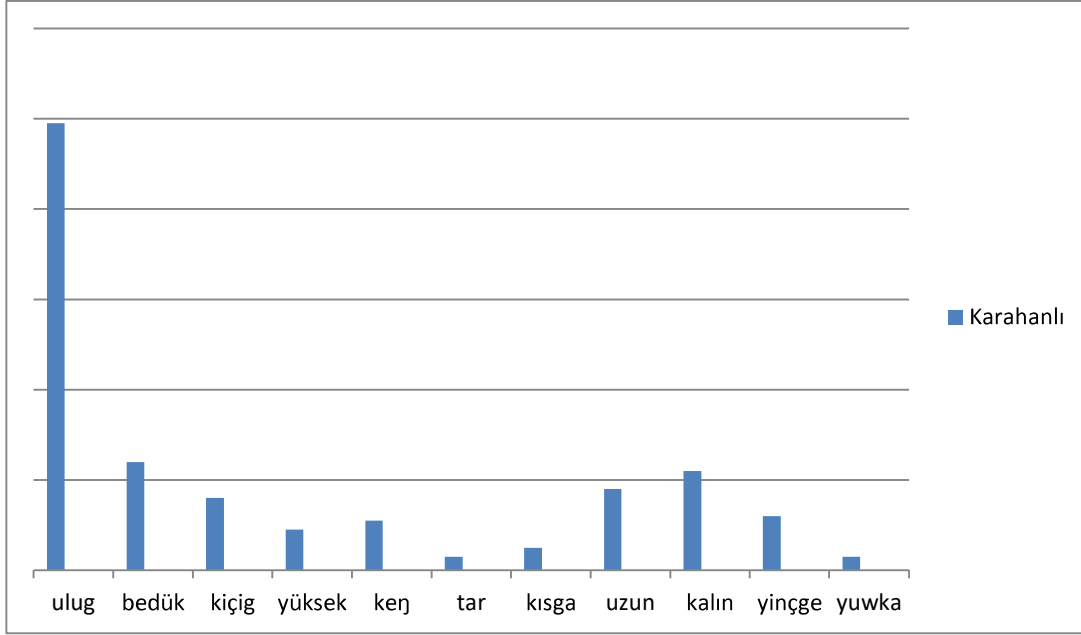
Kalın ton→kalın barçın→kahn bod→kahn bulut →kalın sü...

Yinçge torku→yinçge ton→ yinçge yip→yinçge belli→yinçge sakınuk→yinçge söz...

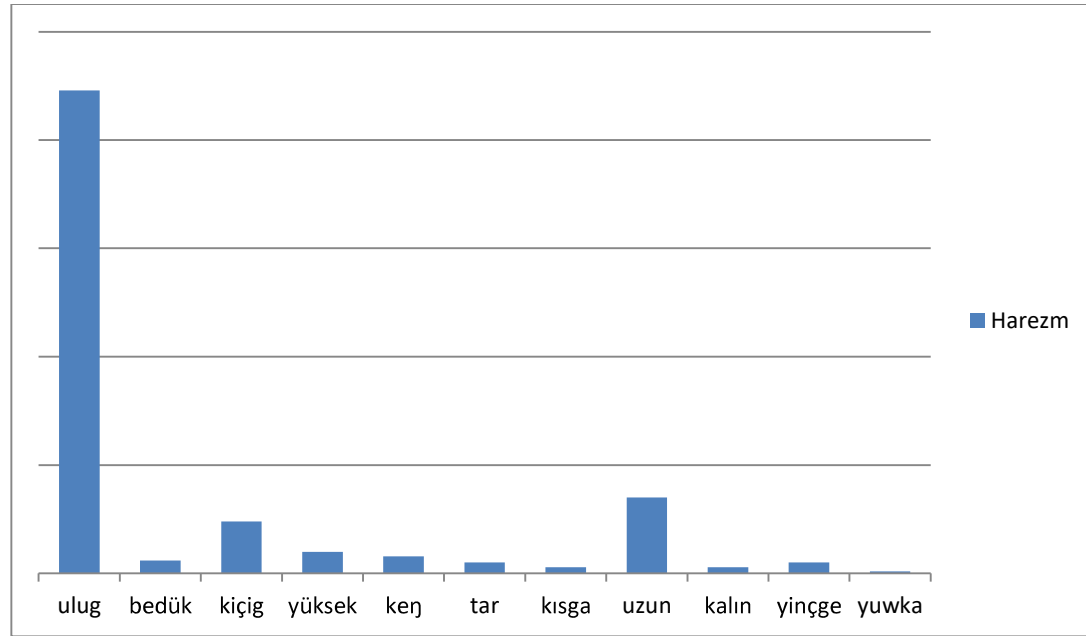
¹⁰ Boyut sıfatlarının Türkiye Türkçesindeki anlam alanlarının tamamı için Özkan'a (2020) bakılabilir.

Şekil 3 Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde boyut sıfatlarının sıklık dağılımı

Şekil 4 Karahanlı Türkçesinde boyut sıfatlarının dağılımı

Şekil 5 Harezm Türkçesinde boyut sıfatlarının dağılımı

Kaynakça

- Aarts, J. M. G. A. (1976). *Adjective-noun combinations: A model for their semantic interpretation* (Yayınlanmamış doktora tezi). The University of Nijmegen, Hollanda.
- Akkök, E.A, Lee, Y. (2019). Büyük Sıfatının Türkçe Ve Korecedeki Anlamsal Görünümleri. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 10. s. 5 – 23.
- Aksan, D.(2020). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Akşehirli, S. (2015). Türkçede Sıfat Dizilim Sınırlılıkları. 29. *Ulusal Dilbilim Kurultayı'nda sunulan bildiri (Kocaeli Üniversitesi, 21-22 Mayıs 2015)*. <https://www.academia.edu>. Erişim tarihi: 20.03.2023.
- Arat, R. R (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Türk Tarih Kurumu
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R.R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş Metin-Tıpkıbasım II Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahtarın Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası) Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1992). *Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi I- IV* Türk Dil Kurumu.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press.
- Çıkrıkçı, S. Akkök, E. A. (2014). Yazınsal Metinlerde Boyut Sıfatlarının Eşdizimsel Görünümleri. *Mersin University Journal of Linguistics & Literature/Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*. C.11. S.2. s.1-20.

- Elmas, N. T. (2016). *Boyut Sıfatlarının Birlikte Kullanıldıkları Adlarla Sergiledikleri Görünümler: Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimine Yönelik Bir Değerlendirme*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, C. (2020). *Divānu Lugāti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1993). *Türk dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu
- Frawley, W. (1992). *Linguistic semantic*. Erlbaum Publishing.
- Givòn, T. (2001). *Syntax*. Benjamins.
- Janos, E. (yay. Tezcan, S. Zülfikar, H.) (1995). *Uştmahların Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu I Metin II Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu.
- Johanson. L. (çev. Aslan. S.). (2004). Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar. *Bilig*. Bahar. S. 29. s.1-27.
- Kaçalın, M. S. *Kutadgu Bilig Metin*_www.kulturturizm.gov.tr
- Kalsın, Ş. (2016). *Aristoteles'ten Nizamü'l-Mülk'e Siyasetnameler ve Bir Siyasetname Örneği Miftahu'l-Adl*. Gazi Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu
- Toparlı, R. Argunşah, M. (2008). *Mu'nu'l-Mürîd*. Türk Dil Kurumu.
- Turan, D. Ü. (2012). *Genel dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Özel, S. (1978). *Türkçede Önadların (Sıfatların) Tamlama İçindeki Sıraları*. Türk Dili, 586, s.354-363.
- Özezen, M.N.(2006). Türkiye Türkçesinde Sıfat İşlevli Birleşimler: Dizilim, Nitelik, Nicelik, Birliktelik. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilimi Araştırmaları) Festschrift of Orhan Okay II (Orhan Okay Armağanı II)* vol 30, s. 381-405.
- Özkan, B. (2020). *Türkiye Türkçesinde Ön Adlarla Adların Birliktelik Kullanımı ve Eş Dizimi –Derlem Tabanlı Bir Uygulama-*. Türk Dil Kurumu.
- Özünlü, Ü.(1978). Türkçede Sıfatların Niteleme Öbeği İçindeki Sıraları. *Genel Dilbilim*, Şubat, 1978, s.43-47.
- Yılmaz, K. (2011). *Eski Türkçede Sıfatlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/77418/TO5495.pdf?sequence=1>
erişim tarihi: 20.03.2023 (Tez no.: 306736).
- Yılmaz,E.https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/engin_yilmaz_turkiye_turkcesi_niteleme_sifatlari.pdf erişim tarihi: 15.03.2023
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimet'l-Edeb*. Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu (TDK) *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> erişim tarihi: 20.01.2023.
- Türk Dil Kurumu (TDK) *Derleme Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr> erişim tarihi: 20.01.2023.
- Türk Dil Kurumu (TDK) *Tarama Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr> erişim tarihi: 20.01.2023.